

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ «СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ» XIX — початку XX ст. ТА МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИКО-АГРАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

О.П. Рєєнт

ВЕЛИКА РЕФОРМА 1861 р.: ПОГЛЯД ІЗ XXI століття

У 1861 р. в межах величезної Російської імперії, до складу якої входили тоді й близько 80% всіх українських земель, нарешті — пізніше за інші країни Європи — було скасоване кріпосне право. Епохальність реформи 1861 р. полягала в тому, що вона поклала початок звільненню народів Східної Європи від патріархального рабства, відкрила шлях до демократичних перетворень у соціально-економічному, громадсько-політичному та духовному житті суспільства. Це дозволило підлаштувати існуючу форму державного управління під потреби тих змін, які вже відбулися у більшості передових країн Європи — перетворити імперію у буржуазну монархію. Не дивно, що від самого початку реалізації законодавчих актів реформи 1861 р. її причини, характер та наслідки постійно перебували і продовжують перебувати під пильною увагою науковців — істориків, економістів, юристів та інших. За 150 років від часу її проведення представниками багатьох поколінь вчених різних наукових шкіл і напрямків створено відповідну історіографічну та джерельну базу, яка сьогодні вважається однією з найпотужніших в історичній науці. Вагомий внесок у створення останньої належить і українським вченим [1; 2].

Тим не менше, проблема скасування кріпосного права, в тому числі й на землях України, і сьогодні продовжує залишатися такою, яка потребує подальшої наукової розробки. Така постановка питання є особливо актуальною з огляду на ті зміни, які відбулися на пострадянському просторі в останні 20 років, на зміни сучасних методологічних акцентів при вивченні історичного минулого, на оприлюднення нових фактів і документів, які з тих чи інших причин замовчувалися в минулому. Творче врахування зазначених вище аспектів історичних досліджень дає змогу не тільки суттєво розширити і поглибити наші знання, але й переосмислити, більш об'єктивно оцінити їх з позицій сучасної історичної науки. Вищесказане повною мірою стосується і проблеми скасування кріпосного права.

Вивчаючи її сьогодні ми, тим не менше, продовжуємо постійно зустрічатися із утвердженими ще радянською історіографією марксистсько-ленінськими методологічними оцінками характеру, причин і наслідків реформи 1861 р. Аж

ніяк не применшуючи наукових здобутків радянських її дослідників, водночас мусимо відзначити прагнення останніх дотримуватися саме ленінської її концепції, викладеної лідером російських марксистів В. Ульяновим (Леніним) ще на зламі XIX–XX ст. У концентрованому вигляді вона була викладена ним у серії статей, написаних з нагоди п'ятдесятиріччя скасування кріпосного права у 1911 р. [3; 4; 5]. В основному запропонована В. Леніним концепція реформи 1861 р. зводилася до таких положень:

1. Реформа, як «побічний продукт революційної боротьби», стала наслідком кризи феодально-кріпосницьких відносин, а також революційної ситуації, яка виникла у 1859–1861 рр.

2. Безпосереднім приводом, який змусив царизм скасувати кріпосне право і стати на шлях демократичних (читай — буржуазних) реформ, стали: програна Росією Кримська війна і «селянські бунти, які «зростали з кожним десятиріччям перед звільненням».

3. Реформа проводилась «зверху» царським урядом та самими ж кріпосниками, а тому виявилась незавершеною, масово обезземеливши селянство і економічно прив'язавши його до поміщицьких господарств.

4. Реформа здійснювалась в інтересах поміщиків, які, проте, отримавши величезні кошти за викуп селянських наділів, швидко розтратили їх заради власного задоволення, так і не перебудувавши свої господарства на капіталістичних засадах і продовжували при цьому експлуатувати економічно залежних від них селян напівкріпосницькими методами.

5. Реформа відкрила «клапан» для розвитку капіталізму в Росії, перш за все у торгівлі та промисловості, які, здійснивши за кілька десятиліть грандіозний стрибок, досягли на початку XX ст. рівня відповідного передовим країнам Європи.

6. Реформу не було доведено до кінця. Масове обезземелення селян, відданих на поталу поміщикам, збереження залишків кріпосництва на селі — все це вело до збідніння основної маси селянства, до посилення його класової диференціації, виділення сільської буржуазії (куркульства) й сільського пролетаріату (майбутнього союзника робітничого класу у соціалістичній революції), а також середнього селянства (теж союзника пролетаріату, але у буржуазно-демократичній революції).

«1861 рік породив 1905, — писав В. Ленін, підсумовуючи характеристику реформи. — Кріпосницький характер першої «великої» буржуазної реформи утруднив розвиток, прирік селян на тисячі гірших і тяжчих мук, але не змінив напряду розвитку, не відвернув буржуазної революції 1905 року» [5, 167].

Неважко помітити, що ленінська концепція реформи 1861 р. не є власне ленінською. За великим рахунком В. Ленін лише поєднав відомі у тогочасній соціально-економічній, історичній та політичній літературі оцінки реформи з теорією німецького економіста К. Маркса про класову боротьбу як рушійну силу суспільного прогресу. Тим не менше, саме такий конгломерат думок і оцінок увійшов у аннали радянської історіографії під назвою «ленінської концепції реформи 1861 р.» і, на жаль, продовжує зустрічатися і в пострадянський період.

Сьогодні, оцінюючи історичні події півторавікової давнини з різних методологічних позицій, можна помітити, що цілий ряд згаданих вище «ленінських» положень вимагають якщо не заперечення, то, принаймні, їх уточнення перш за все з наукової точки зору.

Потребує, зокрема, уточнення сам процес визрівання об'єктивних умов для скасування кріпосного права у межах Російської імперії, який затягнувся більше, ніж на століття. Як відомо, проблема бере свій початок ще із XVIII ст. А у першій чверті XIX ст. кріпосницькі відносини перетворились у серйозне гальмо для розвитку промисловості, торгівлі та селянського підприємництва, які вже тоді потрапляли під вплив товарно-грошових відносин. В першу чергу криза охопила ті поміщицькі маєтки, де переважало панщинне господарство і в яких працювало близько 70% усіх кріпосних селян імперії [6, 15]. Яскравим проявом кризи стала поява нових форм панщини — «урочної» та «місячної», які передбачали суттєве посилення кріпосницької експлуатації. Не в кращому становищі опинились і ті маєтки, в яких селяни перебували на оброці. Починаючи з 20-х рр. XIX ст. у них повсюдно в імперії зростають недоїмки із сплати оброку. Зростає і заборгованість поміщиків як кредитним установам, так і приватним особам, яким вони почали дедалі більше закладати та перезакладати власні «кріпосні душі». Якщо на початку XIX ст. ними було закладено 5% кріпосних селян, у 1830-х рр. — 42%, то у 1859 р. — вже 65%. Власники багатьох маєтків, обтяжені боргами, мушили віддавати за борги власних кріпаків кредиторам. Як наслідок, вже на 1833 р. 18 тис. дворянських родин із 127 тис. вимушено були позбавлені власних кріпаків, віддавши їх за борги. У 1859 р. таких родин налічувалось уже 27 тис., або 21,3% від їх загальної кількості. Сума боргу поміщиків, чії маєтки були закладені в одних лише кредитних установах, склала на передодні реформи 1861 р. 425 тис. руб., що в двічі перевищувало річний прибуток державного бюджету [6, 15]. Тим не менше, і в таких умовах феодално-кріпосницькі відносини продовжували залишатися панівними у центральних районах європейської Росії.

Постає цілком закономірне запитання: за рахунок яких ресурсів царату вдавалося утримувати, ідучи на зустріч поміщикам, кріпосне право і при цьому досить успішно підтримувати торгово-економічні стосунки із провідними країнами Європи аж до 1861 р.? Відповідь на нього, досить неординарну, знаходимо у російського історика О. Преснякова (1870–1929). У перевиданих у 1990 р. його історичних нарисах «Российские самодержцы» автор, характеризуючи епоху Миколи I, його внутрішню і зовнішню політику, вжив термін «миколаївський імперіалізм» [7, 291]. Суть останнього полягала в тому, що, маючи на той час ще достатньо сил, царизм компенсував вузькість внутрішнього ринку у центральних районах імперії, стримуваного збереженням і пануванням тут кріпосницьких відносин за рахунок його розширення на окраїнах шляхом воєнної експансії на Кавказ і в Середню Азію. У межах українських земель об'єктами такої експансії, спочатку воєнної, а потім економічної, здавна були території південно-степової України, Північного Причорномор'я та Криму. Проте політика штучного збереження кріпосницьких відносин, яка трималась на силі армії та воєнній експансії,

об'єктивно не могла забезпечити стійкий успіх. У історичній перспективі політика «миколаївського імперіалізму» мала зазнати краху, враховуючи економічне провалля між кріпосницькою Росією та передовими країнами Європи з їх високо-ефективною економікою. Власне це і підтвердила поразка у Кримській війні, ставши останнім цвяхом у домовину економіки кріпосницької Росії. Вона не тільки продемонструвала економічну відсталість останньої, але й чітко окреслила втрату нею ваги на міжнародній арені. А це було набагато серйознішим за втрати економічні. Армія втратила свою могутність і надалі вже не була у своєму вигляді опорою царизму при вирішенні найважливіших завдань зовнішньої і внутрішньої політики. Як наслідок, під загрозою опинилася державна могутність Російської імперії, її міжнародний авторитет і зрештою — сама система державного управління. Для подолання цих кризових явищ необхідно було реорганізувати армію, переозброїти її і створити найсучасніші засоби її переміщення у вигляді залізниць. У зв'язку з цим слід було створити нову сучасну промисловість, для якої у свою чергу потрібно було створити належну армію вільно найманих робітників. Але створенню останньої заважала юридична залежність селянства від поміщиків. Її, цю залежність, необхідно було як найшвидше ліквідувати. Зрештою, все це і вирішило долю кріпосного права в Росії. Уряд більше не міг прислухатися до вимог поміщиків щодо збереження кріпацтва і став на шлях його скасування.

Ще одна проблема, яка потребує серйозного перегляду, це наявність революційної ситуації у 1859–1861 рр., яка, на думку В. Леніна, серйозно вплинула на рішення уряду скасувати кріпосне право. В роботі «Крах II інтернаціоналу» він виклав своє бачення революційної ситуації, квінтесенцією якої вважав надзвичайне піднесення революційної активності мас. У цьому випадку мова йде насамперед про маси кріпосного селянства, яке найбільше виявляло зацікавленість у скасуванні кріпацтва. Саме тому В. Ленін, визнаючи силу економічного розвитку, який втягував Росію у товарно-грошові відносини, водночас зазначав: «Селянські «бунти» зростаючи з кожним десятиріччям перед звільненням примусили першого поміщика Олександра II визнати, що краще звільнити «згори», ніж чекати, поки скинуть «знизу» [5, 163]. Свого часу цей вислів служив одним із реальних підтверджень того, наскільки боявся царизм народного гніву. Причому терміни «знизу» і «зверху» прочитувалися виключно як політичні.

Сьогодні можливо й інше їх прочитання. Передана російською дослідницею Л. Захаровою частина виступу Олександра II перед московським дворянством звучить так: «Ходять чутки, що я хочу оголосити звільнення кріпосного стану. Це не так. ... Не скажу, що я був зовсім проти цього: ми живемо в такий час, коли рано чи пізно це має статися. ... Думаю, що краще щоб усе це сталося зверху ніж знизу» [8, 41–42]. При уважному прочитанні наведеної цитати можна помітити, що мова йде тут не про революційні події, а про об'єктивний хід історичного розвитку, коли паростки нових відносин, розвиваючись у надрах старого суспільства (тобто «знизу»), об'єктивно вже підготували ґрунт для скасування кріпацтва. І уряд мав лише узаконити і очолити цей стихійний процес («зверху»). При цьому, ідучи на реформи Олександр II праг-

нув зберегти існуючу форму державного управління шляхом підлаштування її під нові тенденції розвитку і тим самим зміцнити як внутрішню владу, так і міжнародний авторитет імперії, який похитнувся після поразки в Кримській війні. За таких обставин він, опікуючись державними інтересами, слід гадати, мало думав проте як на це реагуватимуть народні маси.

Тепер саме час перейти до відповіді на те, яким був вплив народних мас на політику царизму і про що свідчить динаміка селянського руху напередодні реформ 1861 р. Безперечним видається той факт, що на середину XIX ст. найреальнішою суспільно-політичною силою, яка виступала проти кріпацтва, було селянство. Саме воно, будучи основним пригнобленим класом феодального ладу, виявляло найбільшу зацікавленість у знищенні кріпацтва. Узагальнююча статистика масового селянського руху напередодні реформи фіксує, що в межах імперії у 1857 р. сталося 192 виступи, у 1858 р. — 528, у 1859 р. — 938 і у 1860 р. — 354 виступи [9, 736]. Наведені дані свідчать про тенденцію до скорочення селянського руху напередодні скасування кріпосного права. А рекордні його показники в межах Російської імперії, зафіксовані у 1859 р. (938 виступів), досягнуті за рахунок народної боротьби проти винних відкупів та високих податків на вино (636 із 938 виступів). Ті ж 1370 виступів, які мали місце у на першому півріччі 1861 р. [9, 736], сталися вже після проголошення «Маніфесту 19 лютого» та обнародування законодавчих актів реформи і не можуть вважатися такими, які впливали на рішення уряду скасувати кріпосне право.

Схожа ситуація спостерігалася і по дев'яти українським губерніям, які входили тоді до складу Росії. Вона свідчить, що протягом 1855 р. в Україні стався 101 селянський виступ, у 1856 р. — 82, у 1857 р. — 191, у 1858 р. — 190, у 1859 р. — 63 і у 1860 р. — 81 виступ. Натомість протягом січня–травня 1861 р. кількість виступів становила тут 622 [10; 7, 356–400]. Однак, як і по імперії в цілому, всі вони сталися головним чином після 9–10 березня, тобто після обнародування документів про реформу 1861 р. Наведена вище статистика масового селянського руху безпосередньо напередодні реформи 1861 р. свідчить про те, що за такого розмаху селянський рух, даний по всім по 49 губерніям європейської Росії, навряд чи міг стати вагомою причиною, яка змусила б царизм піти на скасування кріпацтва. Неорганізованість і забитість селянства, на яку неодноразово вказував сам В. Ленін, стійка локальність і стихійність його руху, незважаючи на спроби надати йому організованості з боку зменьки революціонерів, які «лишилися одиночками і зазнали, як видно, цілковитої поразки» [5, 169], — все це ставить під сумнів саму наявність революційної ситуації 1859–1861 рр.

Ще одним важливим питанням, яке стосується подій півторавікової давнини і потребує уточнення, є питання про те, у чиїх інтересах скасовувалось кріпосне право у 1861 р.? Тут маємо кілька варіантів відповіді, а саме:

- в інтересах селянства;
- в інтересах поміщиків;
- в інтересах держави.

Почнемо із селянства. Як найбільш пригноблена і найбільш масова частина населення Російської імперії, воно, безперечно, більше за інших було зацікавленим у скасуванні кріпацтва. При чому без будь-яких обмежень і обмовок. Однак пакет документів про звільнення, затверджений та оприлюднений урядом, викликав у більшості селян швидше невдоволення, ніж бурхливу радість. Зрештою, така реакція селянства на зміст законодавчих актів реформи урядом була прогнозована. Не випадково останній навіть передбачав, принаймні спочатку, оповістити про них населення не у бурхливий масляний тиждень, який закінчувався 5 березня, а під час великого посту, коли церква закликала народ до упокорення. Про це, зокрема, ще 12 лютого попередив усіх губернаторів міністр внутрішніх справ С. Ланської [11, 20]. Зрештою вони були обнародовані протягом 7–10 березня 1861 р. Занепокоєність уряду щодо реакції селянства на оприлюднені документи реформи засвідчує і той факт, що в усі губернські міста для попередження та придушення можливих «бунтів» були направлені регулярні війська. Чим же було викликане таке збудження селян? Відповідь може бути лише одна — недосконалістю документів про звільнення, їхня, так би мовити, недовершеність.

Дійсно, Маніфест 19 лютого, написаний, за дорученням Олександра II, московським митрополитом Філаретом (Дроздовим), дарував колишнім кріпосним селянам головне — юридичну свободу. «Покликавши Бога в поміч, — зазначалося в ньому, — ми вирішили дату цій справі виконавчий рух. В силу означених вище положень кріпосний люд отримає у свій час повні права вільних сільських обивателів» [11, 28]. Тут же обумовлювалось обов'язкове наділення селян як садибою, так і польовою землею. При чому останню вони мали викупити у поміщиків. Положення Маніфесту 19 лютого були конкретизовані у ряді інших законодавчих актів. Найважливішими з них були: «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», «Місцеві положення» для окремих районів, «Положення про влаштування дворових», «Положення» про викуп селянами виділених їм земельних наділів та цілий ряд додаткових правил.

Щодо України, то для неї, окрім загальних, діяло три місцевих положення. На три південні губернії — Катеринославську, Херсонську і Таврійську, а також на ту частину Харківської, де переважало подвійне землеволодіння, — діяло місцеве положення для великоросійських та білоруських губерній. Для губерній Лівобережної (Полтавська, Чернігівська і частина Харківської, де переважало общинне землеволодіння) та Правобережної України (Київська, Подільська, Волинська) були розроблені спеціальні положення. Вони обґрунтовували право селян на підприємницьку та іншу діяльність, конкретизували розміри душевих наділів, їх викупну вартість тощо. Окремим положенням регулювалось утворення органів управління селянськими справами та селянського самоуправління.

Однак при ознайомленні з документами про реформу відразу стає помітно, що сам процес звільнення селян мав відбутися не відразу, а поступово, розтягуючись на роки. Так, у Маніфесті 19 лютого, зокрема, було обумовлено, що ще до того, як селяни будуть повністю переведені на викуп, а це мало статися лише за умови підписання уставної грамоти, укладеної між ними і поміщиком,

останній зберігатиме право власності на всі належні селянам землі в тому числі й на селянські наділи. «Користуючись цим по земельним ідеалом, — зазначалося у Маніфесті, — селяни за це мають виконувати на користь поміщиків умовлені у положеннях повинності. В тому стані, який є перехідним, селяни іменуються тимчасово зобов'язаними» [11, 28]. Фактично це означало для селян збереження повної залежності їх від колишніх кріпосників та продовження виконання на користь останніх панщини аж до підписання між ними уставної грамоти. І хоча уряд вимагав від поміщиків закінчити повне переведення селян на викуп (тобто укласти уставну грамоту) упродовж трьох наступних після скасування кріпосного права років, тобто до 1864 р., у багатьох випадках тимчасово зобов'язаний час селян зберігався значно більше, досягаючи 9–25 років. Як бачимо, вже у самих законодавчих актах реформи були закладені численні можливості для поміщиків всіляко обмежувати селянам довгоочікувану волю. За таких обставин дуже важко говорити про реформу 1861 р., як таку, яка здійснювалась в інтересах широких мас селянства.

Те, що кріпосне право скасовувалось не в інтересах селян, прозоро передбачувалось ще під час підготовки законодавчих актів реформи. На це, зокрема, неодноразово наголошували лідери як російського так і загальноєвропейського революційного руху. Вони постійно акцентували на тих труднощах, які, на їхню думку, чекали російське дворянство вже після скасування кріпосного права. Передбачаючи такий розвиток подій німецький економіст К. Маркс ще у жовтня 1858 р. писав: «Не можна звільнити пригноблений клас, не завдавши шкоди класові, який існує за рахунок його гноблення, і не вносячи одночасно розкладу в усю надбудову держави, основану на такому похмурому соціальному фундаменті» [12, 572]. Все це розумів і сам Олександр II та його уряд і вони робили все можливе щоб якомога більше запобігти цьому. Згодом В. Ленін у статті «П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права» з цього приводу відзначав, що «селян «визволяли» в Росії самі поміщики, поміщицький уряд самодержавного царя і їх чиновників, і ці «визволителі» так повели справу, що селяни ... вийшли з рабства поміщиків у кабалу до тих самих поміщиків та їх ставлеників» [3, 133]. Такі висновки лідера російського марксизму в радянський період були покладені в основу наукового обґрунтування того факту, що реформа 1861 р. здійснювалась поміщиками, а отже в інтересах тих же поміщиків. При цьому одним із найголовніших аргументів радянських істориків щодо такого висновку вважалася заява Олександра II, зроблена ним на засіданні Державної ради від 28 січня 1861 р. В українському перекладі, вміщеному в третьому томі «Історії Української РСР», цей фрагмент доповіді імператора мав такий вигляд: «Я сподіваюся, панове, що при розгляді проектів, поданих у Державну раду, ви переконаєтесь, що все, що можна було зробити для забезпечення вигід поміщиків, зроблено» [13, 256]. Проте тут відразу ж виникає запитання — а чого не можна було зробити?

Відповідаючи на нього спершу ознайомимося з тією частиною монаршого виступу, яка наведена в археографічному збірнику «Отмена крепостного права на Украине» (Київ, 1961). На мові оригіналу вона звучить так: «Дело об

освобождении крестьян которое поступило на рассмотрение Государственного сонета, по важности своей я считаю жизненным для России вопросом, от которого будет зависеть развитие её силы и могущества. Я уверен, что вы все господа, столь же убеждены, как и я, в пользе и необходимости этой меры... желал бы то же сказать и о дворянстве, хотя опасения его до некоторой степени понятны, ибо они касаются самых близких и материальных интересов каждого... При личных моих разговорах с губернскими предводителями дворянства ... я не скрывал моего образа мыслей и взгляда на занимающий всех нас вопрос и говорил везде, что преобразование *не может совершиться без некоторых пожертвований с их стороны и что всё старание моё заключается в том, чтобы жертвования эти были сколь возможно менее обременительными и тягостными для дворянства.* Я надеюсь, господа, что при рассмотрении проектов, представленных в Государственный совет, вы убедитесь, что всё, что можно было сделать для ограждения выгод помещиков, — сделано...» [14, 129–130].

При уважному прочитанні щойно наведеної частини виступу царя можна помітити, що скасування кріпацтва розцінювалося ним як захід життєво важливий насамперед для Російської імперії, тобто для держави. Він прекрасно розумів, як і самі поміщики, що його реалізація боляче відіб'ється саме на господарствах останніх. Звідси і занепокоєння монарха майбутнім дворянства та прагнення допомогти йому пережити цей складний для нього перехідний період з якомога меншими втратами. Й імператор цілком щиро запевняв членів Державної ради у тому, що «всё, что можно было сделать для ограждения выгод помещиков, сделано». Це прагнення Олександра II, особливо виходячи з того, що «опасения его (дворянства) до некоторой степени понятны ибо они касаются до самых близких и материальных интересов каждого», слід розуміти не як потребу забезпечити дворянство благами, а як прагнення захистити, наскільки це було важливо, інтереси тих верств населення, на які, власне, і спирався самодержавний уряд.

І в цьому напрямку, дійсно, було зроблено все можливе. Так, уряд фактично закрити очі на довільне трактування поміщиками права переносити селянські наділи. Уряд заплющував очі і на те, що поміщики фактично повністю залишали у своєму володінні такі життєво важливі для селян угіддя, як ліси, луки, водоймища тощо, ставлячи господарства останніх у повну економічну залежність від себе. У такий спосіб уряд дійсно прагнув допомогти поміщикам і шляхом збереження їх земельних володінь та забезпечити їхні господарства дешевою робочою силою. У цьому відношенні, як сказав Олександр II, все, що можна було зробити для захисту вигід поміщиків, було зроблено.

Тим не менше, відверті побоювання імператора за долю дворянства повністю виправдалися в іншому, більш важливому аспекті, а саме, у справі його фінансової підтримки, так необхідної для перебудови поміщицьких господарств на нових засадах. Про те ні цар, ні уряд не могли поступитися навіть дворянству — своїй головній соціальній опорі — інтересами держави. Як наслідок, вже у 1859 р. були закриті всі вигідні і доступні для дворян державні кредитні установи, що позбавило поміщиків можливості отримувати дешеві кредити. В ході

здійснення реформи абсолютна більшість дворян, головним чином середніх та дрібних, опинилася без необхідних коштів для перебудови власних господарств. Чи могла виправити становище виплата поміщикам за рахунок держави 80% усієї викупної суми за селянські наділи? Навряд. Хоча майже мільярд рублів, виділених для цього, мали б вселити у дворянства оптимізм.

У радянській історіографії тривалий час панувала точка зору про недбайливість поміщиків, які швидко змарнували отримані за селянські наділи кошти, так і не перебудувавши свої господарства на нових засадах і продовжували використовувати напівкріпосницькі методи експлуатації селян. Дійсність виявилася набагато складнішою. По-перше, кошти виплачувалися поміщикам поетапно упродовж більше, ніж чверть століття. До того ж із призначених їм сум майже третина була вирахована за попередні борги. А враховуючи зміни курсу рубля виявилось, що коли викупна операція в основному була завершена, поміщики в межах імперії отримали на руки всього близько половини призначених для цього коштів. Окрім того, юридичне звільнення селянства і посилена індустріалізація країни призвели до масового відтоку робочих рук із поміщицьких маєтків. Як наслідок, помітно подорожчала вільнонаймана праця, особливо у південних районах України з її товарним характером сільського господарства. З рештою все це стало вагомою причиною глибокої кризи, яка охопила більшість поміщицьких господарств у 70-х р. XIX ст. У доповідній записці урядової комісії, яка у 1872 р. перевіряла стан сільського господарства імперії, з цього приводу зазначалося, що «...господарства приватних землевласників були піддані внаслідок реформи 19 лютого сильному потрясінню. Вони витримували і витримують вкрай важку кризу. Приватні землевласники не були готові до реформи, вона застала їх зненацька..., у значної кількості господарів не було збережень, ... реалізація викупних листів була утруднена» [15, 5–6]. Наведені вище факти засвідчують, що поміщицькі господарства зазнали в ході реформи 1861 р. великих збитків. Останні були об'єктивно очікувані і, навіть, запрограмовані урядом, що викликало занепокоєння, висловлене імператором у згаданому вище виступі. Це дає вагомий підстави стверджувати, що кріпосне право скасовувалось аж ніяк не в інтересах дворянства. Хоча при цьому уряд і прагнув зробити все можливе аби забезпечити поміщиків від очікуваних труднощів.

Із сказаного вище напрашується логічний висновок про те, що скасування кріпосного права у 1861 р. здійснювалося урядом насамперед в інтересах держави. І дійсно було так. Поразка Росії у Кримській війні не тільки продемонструвала її економічну відсталість, але й, що було набагато серйозніше, чітко окреслила втрату нею провідних позицій на європейському політичному небосхилі. Царська армія, як основний гарант успішної політики «миколаївського імперіалізму», виявилася неспроможною протистояти передовим європейським державам. За принизливим для Росії Паризьким миром, вона фактично втратила свої позиції на Балканах, панування у Чорному морі й змушена була поступитися Туреччині частиною Бессарабії та рядом інших територій. Відтак після Кримської війни, як зазначав свого часу економіст XIX ст. І. Гурвич, «уряду стало зрозуміло, що Росія з її застарілими шляхами сполучення не могла віді-

гравати видатної ролі у «європейському концерті» [16, 13]. Для того, щоб повернути втрачені позиції, слід було перебудувати та переозброїти армію. Але для цього потрібна була сучасна промисловість, побудована на передових, капіталістичних засадах. Для створення останньої, окрім інших засобів, необхідно було створити широкий ринок вільнонайманої праці, який зацікавив би іноземних інвесторів й сприяв залученню їхніх капіталів у російську промисловість. Однак на шляху до створення такого ринку стояла кріпосна залежність майже половини населення країни. Отже, скасування кріпосництва стало нагальною потребою часу, архіважливим урядовим заходом для відновлення державної могутності Російської імперії. Як влучно зауважив той же І. Гурвич, «звільнення селян стало засобом для залучення вітчизняних та іноземних капіталів до російської промисловості» [16, 14]. Однак зробити це, не зачіпаючи інтереси дворянства, було неможливо. Та важливішим за це було збереження основ самодержавства. В умовах, що склалися, Олександр II та його уряд, піклуючись перш за все про інтереси держави та існуючої форми державного правління, зважилися завдати дошкульного удару по дворянству. Саме з цих міркувань, скасовуючи кріпосне право, тобто вивільняючи робочу силу (селянство) для майбутньої модернізованої промисловості, уряд настільки ж пожертвував дворянством в інтересах держави, наскільки він пожертвував селянством в інтересах дворян.

В історичній літературі реформа 1861 р. часто іменується «селянською», оскільки, хоча й здійснювалась урядом явно не в інтересах селянства, була спрямована на кардинальні зміни саме в його середовищі. Тому, оцінюючи її наслідки доцільно визначити якими ж виявилися вони саме для багатомільйонних селянських мас. Уряд і поміщики, зазначав В. Ленін, так повели справу, що селяни вийшли «на волю», «обідрані як жебраки», вийшли з рабства у поміщиків у кабалу до тих же самих поміщиків та їх ставлеників [3, 133]. Ці ленінські висновки було покладено в основу більшості праць радянських істориків, де відображалось пограбування селянства під час здійснення реформи 1861 р.

Не заперечуючи у цілому правильність такої оцінки наслідків реформи щодо селянства, звернемо увагу на ряд публікацій з цього питання, які з'явилися на початку 90-х р. XX ст. У матеріалах радянсько-американських симпозиумів з аграрної історії опубліковано статтю І. Ковальченко та Л. Бородіна, присвячену нестандартному аналізу шляхів аграрної еволюції в Росії після скасування кріпацтва. У ній автори дійшли висновку про те, що «об'єктивно економічне становище було таким, що більш широкою основою для буржуазної аграрної еволюції було селянське господарство, яке займало домінуюче становище у сільськогосподарському виробництві. Поміщицьке ж господарство не мало належної ваги та виробничо-технічної й економічної переваги над селянським господарством» [17, 19]. Власне, на такий хід розвитку подій вказував і В. Ленін, який писав, що «оскільки селянин дійсно, а не номінально тільки, звільнявся від кріпосних відносин..., остільки він вступав у обстановку буржуазних суспільних відносин». І «чим більше землі дістали б селяни при звільненні..., тим швидше, ширше, вільніше йшов би розвиток капіталізму в Росії» [4, 154–155]. Як бачимо,

можливість активної участі селянських господарств у капіталістичній аграрній еволюції В. Ленін ставив у пряму залежність від належного забезпечення селян землею. Проте «у дійсності, — писав він, — «наділи» 1861 року означали в більшості випадків створення не вільного самостійного землероба, а прикріпленого до землі кабального господаря» [4, 154]. Звідси постає логічне питання: як за таких умов у процесі пореформеної аграрної еволюції виникла тенденція, виявлена І. Ковальченко та Л. Бородінін? Як це пов'язати з гострим малоземеллям селян, котре було викликано пограбуванням селянства під час реформи і зросло з кожним наступним десятиліттям, зрештою, зробивши селян природним союзником пролетаріату у роки першої революції в Росії? Відповідь має бути одна — малоземелля селян не було (принаймні у перші десятиліття після реформи) таким катастрофічним, як це відображали В. Ленін та його радянські послідовники.

Як відомо, місцеві положення визначили досить помірні розміри селянських наділів. В остаточному вигляді вони встановлювалися для нечорноземних районів у розмірі 3,25–8 дес., для чорноземних — 3–4,5 дес. і для степових — 7,5–12,5 дес. на рев'язку душу. Для трьох південноукраїнських губерній душевий наділ, як у великоросійських та білоруських губерніях, встановлювався у розмірі 3–5,6 дес. На Лівобережній Україні наділи поділялись на вищі (3–4,5 дес.) і нижчі (1–1,5 дес.). Для Правобережної України зберігався наділ одержаний селянами під час інвентарної реформи 1847–1848 рр. і коливався у межах 4,5–9,5 і більше десятин. Якщо дореформене землекористування селян перевищувало встановлені розміри наділів, надлишок землі переходив у власність поміщика. В ході реалізації законодавчих актів реформи виявилось, що такі «відрізки» у 27 губерніях Європейської Росії склали загалом 16% дореформеного землекористування селян, у тому числі, у нечорноземних районах — 7,8%, у чорноземних — 23,4%. На Лівобережній та Південній Україні вони становили загалом 27,6%. При цьому, визначаючи кількість відрізків під час реформи, дослідники, у тому числі і радянські, враховували різницю між даними редакційних комісій і першого земельного перепису 1877–1878 рр. Проте, як засвідчують більш сучасні дослідження, такий підхід до справи є помилковим. На це звернув увагу ще на початку 90-х р. XX ст. Б. Литвак. «Навряд чи правомірно, — писав він, — приймати відомий у літературі процент відрізків, отриманий як різниця між цифрою дореформеного наділу, указанного у матеріалах редакційних комісій, та пореформеного по «Статистике поземельной собственности», — тому що розмір точно встановленого пореформеного наділу, який підлягав викупу, далеко не співпадає з даними поземельного перепису 1877–1878 рр.» [18, 166]. Зроблені ним на основі вивчення уставних грамот перерахунки по губерніях Лівобережжя та Півдня України виявляють серйозні розходження з аналогічними показниками, наведеними у радянський період українським істориком В. Теплицьким. У зведеному вигляді вони є такими.

Слід зазначити, що наведені Б. Литваком дані по більшості губерній є далеко неповними. Особливо це стосується Південної України, де розмір дореформених наділів згадується дуже рідко. Найбільш достовірними є дані по

трьом лівобережнім губерніям. Так, Полтавська губернія представлена у розрахунках Б. Литвака 9 повітами з 19, у яких враховано 83,1% ревізьких душ.

Губернії	Відрізки (у %)		
	За даними В. Теплицького [19, 109]	За даними Б. Литвака [18, 166]	Різниця (+/-)
Катеринославська	38,9	23,1 (28,2)*	- 10,7
Херсонська	22,2	3,3	- 18,9
Таврійська	32,2	25,6 (31,0)*	- 1,0
Полтавська	39,2	5,1	- 34,1
Харківська	28,3	3,0 (1,7)**	- 23,6
Чернігівська	22,2	14,1	- 7,8

По Харківській губернії вченим опрацьовано 1543 уставні грамоти, в яких представлено близько 95% ревізьких душ. У Чернігівській губернії обстежено всі 15 повітів і враховано 91,2% всіх ревізьких душ селян.

Зрозуміло, що обезземелення селян під час реформи мало місце і дошкульно вдарило по певній їх частині. Однак при цьому, і підрахунки Б. Литвака у тому переконують, слід враховувати цілий ряд моментів. По-перше, обезземелення селян стало наслідком не тільки «відрізків» їхньої землі, в ході реформи, але й було наслідком чисто бюрократичного недогляду з боку чиновників. Адже наділи мали отримувати лише чоловіки, записані у останню X ревізію. Але проходила вона ще у 1858 р., а земля почала наділятися селянам, починаючи з 1861 р. За той час, що минув після останньої ревізії, чисельність тих, хто мав би отримати наділ, зросла за рахунок молоді по імперії в цілому не менше, ніж на 450 тисяч душ [20, 27]. Але, невраховані X ревізією, вони так і залишилися без наділу. Безперечно, вони були включені у загальну чисельність обезземелених, внаслідок реформи, селян, яких тільки в Україні нараховувалось не менш як 200 тисяч ревізьких душ [13, 181]. Стосовно ж обезземелення селян в ході отримання ними мізерних наділів розміром 1–1,5 десятини (так званих «дарчих»), яких тільки в Україні налічувалось 100 тисяч ревізьких душ [13, 181]. Але й тут були свої особливості. Адже значна частина селян розраховувала поповнити нестачу землі за рахунок її оренди, яка на той час була дешевою і доступною майже кожному. Зроблені свого часу розрахунки по Чернігівській губернії свідчать, що дореформене землекористування селян становило тут близько 884,4 тис. дес., тоді як землеволодіння їх після реформи — понад 759,2 тис. дес. Отже, різниця між показниками до і після реформи склало тут приблизно 125,1 тис. дес. В радянській історіографії наводилась інша цифра — понад 207,8 тис. дес. Але при цьому селяни Чернігівщини додатково орендували

* З урахуванням «відрізків» при наділенні селян дарчими наділами.

** Додаткові «відрізки» під час безпосереднього переходу на викуп.

після реформи ще 204 тис. дес. Тому їх пореформене землекористування склало 759,2 тис. дес. + 204 тис. дес. = 963,2 тис. дес., або на 79 тис. дес. більше ніж до реформи [21, 47]. На жаль, відповідні дані відсутні по решті губерній Лівобережної України. Однак, скажімо, у Костянтиноградському повіті Полтавської губернії у землекористуванні селян-власників, яке на 37% складалося із орендованих у поміщиків земель, лише посівна площа складала 5,4 дес. на двір. У колишніх казенних селян цього повіту посівна площа становила 6,9 дес. на двір [22, 350]. Стосовно Правобережної України, то там були загалом збережені наділи 1847–1848 рр., хоча іноді «відрізки» мали місце й тут, що правда, невеликі — всього 5–6% [23, 198–214]. Однак під впливом польського національного повстання 1863 р. наділи українських селян, як і польських також, були збільшені у Київській губернії на 28,9%, у Подільській — на 26,4% і у Волинській — на 21,2% [24, 271].

Наведені вище дані дозволяють говорити про досить високий рівень забезпечення українських селян землею після реформи 1861 р. Принаймні, значної її частини. Про те, що після скасування кріпацтва селянське малоземелля не було настільки обтяжливим, як це відображено у радянській історіографії, свідчить і статистика селянського руху в Україні. Протягом 60-х рр. XIX ст. безпосередня боротьба за землю становила тут всього 9,2% від загальної кількості виступів [25, 114–115]. Це є непрямим свідченням того, що проблема забезпечення землею, відразу після реформи, не дуже турбувала селян. З огляду на це, більш зрозумілим є висновок І. Ковальченка та Л. Бородіна про те, що саме селянське господарство в економічному плані стало більш сприятливою основою для буржуазної аграрної еволюції, ніж поміщицьке. Ще раніше до такого ж висновку дійшли і члени урядової комісії, які на початку 70-х рр. XIX ст. вивчали проблеми сільськогосподарського виробництва в межах Російської імперії. Оцінюючи пагубний вплив реформи 1861 р. на поміщицькі господарства вони відзначали, що «селянське господарство було облаштовано у перехідний період значно краще, ніж поміщицьке» [15, 6]. Така характеристика селянського господарства надана науковцями як у XIX, так і наприкінці XX ст. була б неможливою без належного забезпечення селян землею. А отже, говорити про значне обезземелення селян внаслідок реформи не доводиться.

Ситуація почала різко змінюватися приблизно з 80-х рр. XIX ст. Саме тоді у сільському господарстві остаточно утверджуються прогресивні товарно-грошові відносини. Внаслідок цього поміщики починають дедалі інтенсивніше прилучатися до ринку. Це відразу ж негативно вплинуло на характер орендних відносин, які на той час були головним фактором для покращення земельного становища селян. У матеріалах слідства про масовий селянський рух 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях з цього приводу відзначалося: «явище різкого і прогресивного подорожчання землі останнім часом викликало прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковність маєтків, з метою чого, економії, перетворюючи під оранку нерідко і вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі і віддавати селянам у оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі до того ж на вельми не вигідних для них умовах»

[26, 71]. Погіршенню умов оренди селянами землі сприяла і діяльність куркулів як посередників у орендних відносинах між селянами та поміщиками. У 1884 р. чернігівський губернатор С. Шаховський сповіщав у Петербург, що така діяльність куркулів стала справжнім лихом для губернії. Оптом орендуючи поміщицьку землю, куркулі на суборендних відносинах віддавали її дрібними ділянками селянам, беручи з них удвічі, тричі і більше за оренду землі [26, 71]. Враховуючи різке скорочення селянських наділів через природний приріст населення, погіршення умов оренди та зростання ринкових цін на землю малоземелля селян почало різко зростати. Але породжене воно було не стільки обезземеленням селян в ході реформи, скільки об'єктивним процесом соціально-економічного розвитку у пореформений період.

Якими ж виявились основні наслідки скасування кріпосного права?

Юридично звільнивши особу селянина уряд Олександра II порушив тим самим його одвічну осілість та прив'язаність до землі, до самого поміщика. Тим самим було створено умови для масової міграції селянства, в ході якої інтенсивно формувався ринок вільнонайманої робочої сили, так необхідний для наступної індустріалізації країни. В основі останньої лежало залізничне будівництво, розвиток якого перебував під пильною увагою уряду та імператора. Саме у цю галузь найперше залучалися іноземні інвестиції, а власникам капіталів гарантувався 5%-й прибуток. Оплата праці на залізницях була помітно вищою ніж у інших галузях. Це сприяло залученню до нього широких мас селянства, яке покидало рідні місця і поповнювало зағони пролетаріату. Як наслідок, у другій половині XIX ст. залізнична мережа імперії зросла у 25 разів [26, 74]. Таким же інтенсивним створення залізничної мережі було в Україні. Тут протяжність залізниць зросла від 227 верст у 1865 р. до 8417 верст у 1900 р. [26, 74]. Потреби залізничного будівництва сприяли швидкому зростанню інших галузей промисловості: металургійної, добувної, машинобудівної, деревообробної та ін.

Розвитку останніх сприяли також відповідні заходи уряду, серед яких відзначимо пільгове внутрішнє фінансування, залучення іноземних капіталів, вивільнення вітчизняного ринку для вітчизняної продукції шляхом встановлення надвисоких мит для конкуруючих іноземних товарів (металу, вугілля, залізної руди, цукру тощо).

В ході посиленої індустріалізації було створено новий потужний промисловий район на Півдні та Сході України, який дуже швидко посів провідне місце в імперії. На початку XX ст. на долю останнього припадало 52,9% загальноросійського видобутку залізної руди, близько 50% кам'яного вугілля та виплавку чавуну [26, 76]. Інтенсивний розвиток стратегічних галузей важкої промисловості, особливо на Півдні України, дав можливість швидко зміцнити воєно-економічний потенціал імперії, помітно зміцнивши її позиції у Європі. Вже наприкінці 1879 р. уряд Олександра II в односторонньому порядку скасував принизливі для Росії умови Паризької угоди 1856 р. (підбила підсумки Кримської війни), а протягом 1877–1878 рр. продемонстрував зрослий потенціал переоснащеної і реформованої російської армії у першій, після Кримської війни, переможній кампанії на Балканах та Кавказі.

Помітні зрушення відбувалися у сільському господарстві. Зберігши ґрунт для залишків кріпосництва на селі, реформа 1861 р. водночас об'єктивно сприяла поширенню тут ринкових, товарно-грошових відносин. Найпомітнішим цей процес був у провідній його галузі — землеробстві. У пореформений період у землеробстві спостерігається стійка тенденція до змін у структурі посівних площ на користь культур, які мали великий ринковий попит або слугували сировиною для харчової та легкої промисловості. Як наслідок таких змін, протягом 60–90-х рр. XIX ст. загальна площа під цукровим буряком зросла в Україні від 75 тис. до 350 тис. дес. На Півдні України посіви під яровою пшеницею та ячменем зросли протягом 1881–1900 рр. від 61,6% до 75% від загальної площі останніх. Аналогічні процеси були характерними і для Лівобережної України, де протягом тільки останнього десятиріччя XIX ст. зросли посіви: під яровою пшеницею — на 42%, під вівсом — на 20,7%, під ячменем — на 20,5%, під картоплею — більше ніж утричі [26, 76–77]. Важливі зміни відбувалися у характері землеволодіння. З початком перетворення землі в товар землеволодіння починає швидко втрачати свій становий характер і переходити з рук дворянства чи держави у власність селян, міщан, козаків, купців та інших фізичних і юридичних осіб. Як наслідок, протягом 1863–1910 рр. у межах імперії, а точніше її європейської частини, у ринковий обіг надійшло загалом понад 145,6 млн дес. приватновласницьких земель, в тому числі по Україні — близько 38,4 млн дес. [27, 255]. Відбувалось інтенсивне підпорядкування законам ринкової економіки й інших галузей сільського господарства.

Вагомим для Російської імперії став наслідок реформи у соціально-політичній сфері. Зміна правового статусу величезної маси колишніх кріпосних, поява нових соціальних груп населення, насамперед промислово-торгової буржуазії і пролетаріату, зміна статусу колишніх державних і удільних селян — все це призвело до того, що одним із наступних, після скасування кріпацтва, ключових моментів демократичних перетворень 60–70-х рр. XIX ст. стала судова 1864 р. реформа. Її підготовка велася паралельно із підготовкою до скасування кріпацтва. Вона дозволила підпорядкувати звільнені від кріпацтва верстви населення правовому впливу на них з боку держави. Цій же меті підпорядковувалися земська, міська, військова та інші демократичні реформи. Їх здійснення помітно зміцнило позиції молоді буржуазії, перш за все на місцях. Вирішуючи глобальні завдання державного гатунку, уряд Олександра II водночас свідомо йшов на всебічну підтримку буржуазії, жертвуючи інтересами дворянства. Останнє, зазнавши під час реформи відчутного економічного удару, почало швидко втрачати свій вплив у суспільстві. Така ситуація підірвала самі основи існування монархічного ладу. У ситуації, що склалася, важко сьогодні передбачити в якому напрямку пішла б еволюція державного управління Росії, якби Олександр II не був убитий народовольцями у вересні 1881 р. Його наступник Олександр III рішуче взяв курс на посилення ролі і впливу дворянства у тогочасному суспільстві. Низка його реформ помітно зміцнили позиції дворян, перетворивши їх у суттєву альтернативу владним амбіціям буржуазії. Тим самим самодержавний уряд, підкоривши своєму впливу ним же породжену буржуазію та реанімувавши

фактично знесилене дворянство, почав у власних інтересах корегувати стосунки між ними. Таким чином, було створено оптимальні на той час умови як для економічного зростання Російської імперії, так і для збереження існуючої форми державного правління. Росія перетворилася у буржуазну монархію. З цієї точки зору, реформа 1861 р., як ключовий момент наступних перетворень другої половини XIX ст., здійснених в інтересах держави, повністю досягла поставленої перед нею мети, давши змогу монархії, у дещо зміненому вигляді, не тільки утриматися від падіння в роки першої революції 1905–1907 рр., але й протриматися при владі до 1917 р.

Як бачимо, аналіз причин, характеру і наслідків скасування кріпосного права в межах Російської імперії свідчить про необхідність суттєвого корегування марксистсько-ленінської теорії про реформу 1861 р., покладеної в основу вивчення проблеми в радянській історіографії.

Водночас зазначимо, що подія, яка стала епохальною 150 років тому, справила помітний вплив на долю народів, які проживали у межах тогочасної Російської імперії. Звільнивши селянство юридично, реформа 1861 р. розчистила шлях для інтенсивного індустріального розвитку на нових ринкових засадах, відкрила шлях для належних демократичних перетворень у соціальному житті суспільства. Все це дало можливість досить швидко відновити Росії свій авторитет у Європі, втрачений після Кримської війни. Низка наступних реформ 60–70-х рр. XIX ст. сприяла перетворенню імперії у буржуазну монархію, а реформи 80–90-х рр. XIX ст. дозволили зберегти існуючу форму державного правління.

З іншого боку, реформа залишила великі можливості для збереження залишків кріпосницьких відносин, основою для чого стало збережене поміщицьке землеволодіння та економічна залежність значної частини селянських господарств від господарств поміщицьких. У радянській історіографії цей фактор став визначальним для характеристики реформи 1861 р. як половинчатої, незавершеної, такої, що не виконала свого історичного завдання. Насправді, реформа була, насамперед, заходом уряду, спрямованим на збереження власних позицій у нових конкретно-історичних умовах. Об'єктивно відображаючи потреби часу вона стала наслідком революційного тиску на владу. Безпосереднім приводом до неї стала поразка Росії, насамперед економічна, у Кримській війні. Остання наочно продемонструвала відсталість Росії від передових Європейських держав, зумовлену збереженням кріпосного права, відсутністю сучасних шляхів сполучення, відсутністю належної економічної бази, заснованої на ринкових засадах. Відновити втрачені позиції було можливо тільки шляхом ліквідації причин цього відставання. Як наслідок, реформа 1861 р. здійснювалась урядом не в інтересах селянства, не в інтересах дворянства та будь-якого іншого стану населення. Вона здійснювалась, перш за все, в інтересах держави і з цієї точки зору повністю себе виправдала. На початок XX ст. Росія повернулася до когорти наймогутніших європейських держав. Повернулася з переоснащеною економікою, модернізованою армією та передовими шляхами сполучення. Водночас, низкою реформ 60–90-х рр. XIX ст. російська монархія хоча і перетворилася у

буржуазну, проте помітно зміцнила своє внутрішнє становище. Це дозволило уряду та імператору, вмівло використовувати протиріччя між буржуазією та дворянством, не тільки утриматись при владі у роки першого великого потрясіння 1905–1907 рр., а й залишатися при владі до лютого 1917 р.

Закони розвитку суспільства передбачають періодичне повторення пройденого шляху на звичайно більш високій основі. З огляду на це, дуже схожими проблемами, які вирішував російський уряд 60–90-х рр. XIX ст. виявились стратегічні завдання радянського керівництва у період перебудови. Проте попередній досвід вирішення аналогічних проблем враховано не було. Це, зрештою, і стало основною причиною припинення існування колись могутнього Радянського Союзу.

1. Історіографія історії УРСР. — К., 1986.
2. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Велика реформа 1861 року» // Український селянин. — 2001. — Вип. 2.
3. *Ленін В.І.* П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права // Повне збір. творів. — Т. 20.
4. *Ленін В.І.* З приводу ювілею // Повне збір. творів. — Т. 20.
5. *Ленін В.І.* «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція // Повне збір. творів. — Т. 20.
6. *Фёдоров В.А.* История России: 1861–1917. — М., 2000.
7. *Пресняков А.Е.* Российские самодержцы. — М., 1990.
8. *Захарова Р.Г.* Самодержавие и отмена крепостного права в России: 1856–1861. — М., 1984.
9. Крестьянское движение в России в 1857 — мае 1861 гг.: Сб. док. — М., 1963.
10. Селянський рух на Україні 1850–1864 рр.: Зб. документів і матеріалів. — К., 1988.
11. Российское законодательство X–XX веков. — Т. 7: Документы крестьянской реформы. — М., 1989.
12. *Маркс К.* Питання про скасування кріпосного права в Росії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 12.
13. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. — Т. 3. — К., 1978.
14. Отмена крепостного права на Украине: Сб. документов и материалов. — К., 1961.
15. Доклад Высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. — СПб., 1873.
16. *Гурвич И.А.* Экономическое положение русской деревни. — М., 1896.
17. *Ковальченко И.Д., Бородкин Л.И.* Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России. (Опыт многомерного типологического анализа) // Аграрная эволюция России и США в XIX — начале XX века. — М., 1991.
18. *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. — М., 1991.
19. *Теплицкий В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. — К., 1959.
20. *Чернышов И.В.* Сельское хозяйство довоенной России и СССР. — М., Л., 1926.
21. *Шевченко В.М.* Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. — Чернігів, 1993. — Вип. 2.

22. *Анфимов А.М.* Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX — начале XX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. — Сборник V. — М., 1962.
23. *Щербина П.Ф.* Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії. (До питання про відрізки) // З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI — початок XX ст.). — К., 1960.
24. *Костюшко И.И.* Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском. — М., 1962.
25. *Леценко М.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. — К., 1970.
26. *Шевченко В.М.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. — К., 2008.
27. *Ковальченко И.Д., Милов Л.В.* Всероссийский аграрный рынок: XVIII — начало XX века. — М., 1974.